

De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en Teylers Stichting

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

De oudste der twee 'gezusters aan het Spaarne' is de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen; zij vormt bovendien het oudste nog bestaande geleerde genootschap van ons land (1752). De Maatschappij heeft tot doel de bevordering der wetenschappen. Zij kent 'directeuren' (contribuerende c.q. besturende leden) en 'leden': binnen- en buitenlandse geleerden. Een gewichtig deel van haar historie ligt in de 18e eeuw; een niet minder enerverend stuk geschiedenis in de 20e. J.A. Bierens de Haan heeft in zijn gedenkboek van 1952 (1) - een supplement verscheen in 1970 (2) - reilen en zeilen van de Maatschappij uitvoerig beschreven.

Wanneer wij trachten te overzien wat de Maatschappij in de 19e eeuw was en deed, treft ons in de eerste plaats de geschiedenis van haar zelfstandig blijven in de Franse tijd. Het was Napoleons intentie, van haar een staatsacademie te maken naar Frans model. Deze bedoelingen impliceerden evenwel dat de structuur van de Maatschappij zou moeten worden herzien; een staatsacademie kende uiteraard slechts leden, geen directeuren. Deze structuur van de Hollandsche Maatschappij is dan ook de oorzaak geworden waardoor van de Maatschappij geen 'Koninklijke Akademie van Wetenschappen' is gemaakt: haar directeuren lieten zich - begrijpelijk - niet liquideren.

Over de gehele eeuw genomen, vormen de prijsvragen door de Maatschappij uitgeschreven stellig de belangrijkste activiteit. Het instituut der prijsvragen was onder haar in 1800 fungerende secretaris Martinus van Marum (1750 - 1837) reeds tot grote bloei gekomen (niet minder dan 93 prijsvragen zijn vóór 1801 uitgeschreven) en deze bloei zet zich in de nieuwe eeuw tot ongeveer 1870 voort, onder Van Marum eerst, daarna onder zijn opvolger J.G.S. van Breda (1788 - 1867). Beiden zullen wij ook bij Teyler ontmoeten.

Omstreeks laatstgenoemd jaar gaat de belangstelling voor deze tak van bevordering der wetenschap verflauwen. De natuurwetenschap ontwikkelt zich gaandeweg van een eenmansbedrijf in de studeerkamer tot een collectieve onderneming in het laboratorium. Al vegeteren de prijsvragen nog tot 1917, de geest raakt er in de laatste halve eeuw wat uit, beantwoording en bekroning worden sporadisch. Dit neemt niet weg dat het prijsvraagwezen in het eerste gedeelte van de eeuw van groot gewicht is. Van de 1200 prijsvragen der Maatschappij dateren rond 1100 uit de 19e eeuw; ongeveer 125 daarvan vonden een bekroning. De bekroonde studies zijn gepubliceerd in vier achtereenvolgende series *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*. Historisch zijn echter ook de vragen zelve en niet minder de niet-bekroonde antwoorden van betekenis. Schrijver dezes publiceerde in 1977 een *Inventaris* van alle prijsvragen der Maatschappij (3).

C.A.S

13876

Het gebouw van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Spaarne 17
naar een pentekening van Prof. Dr. C.A. van Swigchem van 13.8.1976

Sedert Van Marum lagen de prijsvragen overwegend op het terrein der natuurwetenschappen: plantkunde, dierkunde, geologie, natuurkunde, sterrenkunde en scheikunde. Van Marum was echter een tegenstander van waarde vrije wetenschap, hij wilde nuttig zijn en vele prijsvragen reken dan ook de toegepaste wetenschappen als medicijnen, landbouw en techniek.

Gelijktijdig met de achteruitgang der prijsvragen zoekt de Maatschappij reeds naar andere middelen om haar roeping gestand te doen. Daar is in de eerste plaats de uitgave van een eigen natuurwetenschappelijk tijdschrift, de *Archives Néerlandaises des sciences exactes et naturelles*, welke vele tientallen jaren een internationale naam hebben gehad. Zij zijn later in verschillende series gesplitst; één daarvan leeft nog heden voort in *Netherlands Journal of Zoology* = *Archives Néerlandaises de Zoologie*.

Vervolgens wordt begonnen met het belangrijkste project van de uitgave der verzamelde werken van *Christiaan Huygens* (*Oeuvres Complètes*, 1888 - 1950 in 22 delen), welke editie tot de omvangrijkste maar ook tot de zorgvuldigste behoort die van grote figuren uit de wetenschap zijn verschenen. Aan de *Huygens-uitgave* zijn o.a. de namen verbonden van D. Bierens de Haan, D.J. Korteweg, H.A. Lorentz, J.A. Vollgraff en A.A. Nijland. Waren de *Archives Néerlandaises* een schepping van de secretaris E.H. von Baumhauer (1820 - 1885), aan de *Huygens-editie* heeft vóór allen diens opvolger J. Bosscha (1831 - 1911) grote aandacht besteed.

Von Baumhauer legde evenals zijn voorganger Van Breda doch op andere wijze sterk accent op het internationale karakter van de Maatschappij. In zijn tijd is het streefgetal der leden 60 binnenlandse en even zoveel buitenlandse. Men kan echter niet zeggen dat buitenlandse geleerden een rol van betekenis in de Maatschappij hebben gespeeld, afgezien van de prijsvragen. Onder Van Breda is niet minder dan 74 procent der bekroonde prijsvraagantwoorden van niet-Nederlandse hand!

Zo wordt het gezicht van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in de 19e eeuw voor een belangrijk deel bepaald door deze vier secretarissen: Van Marum (1794 - 1837), Van Breda (1838 - 1864), Von Baumhauer (1865 - 1884) en Bosscha (1885 - 1908).

Aanvankelijk was de Maatschappij gevestigd aan het Prinsenhof te Haarlem, later in de Grote Houtstraat. In 1841 kocht zij het paleisje aan het Spaarne dat in 1794 door Abraham van der Hart was gebouwd voor de miljonairsdochter Cornelia Catharina Hodshon. In de 19e eeuw bleef dit huis in de eerste plaats het centrum van samenkomst voor directeuren en leden, dan de woning van de secretaris, en tenslotte tot 1864 de verblijfplaats van het *Kabinet van Natuurlijke Zeldzaamheden* van de Maatschappij, een verzameling opgezette dieren en andere dieren in liquor, welke zelfs als het oudste Nederlandse museum van natuurlijk historie kan worden aangemerkt in de zin van niet-particuliere, publiek toegankelijke collectie. Van Marum had haar tot bloei gebracht en gecatalogiseerd. Zijn catalogus maakt deel uit van de tussen 1969 en 1976 gereed gekomen serie van zes delen aan zijn leven en werk gewijd (*Martinus van Marum Life and Work*) (4). Helaas was het beheer onder Van Breda minder goed, zodat de staat der curiosa bij diens vertrek tot opheffing van het museum noodzaakte. De geschiedenis van het kabinet is eveneens door J.A. Bierens de Haan geschreven (1941) (5).

Het lijkt geen twijfel dat de prijsvragen de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in de 19e eeuw een belangrijke plaats hebben doen innemen in de Nederlandse wetenschappelijke wereld en dat zij middels deze prijsvragen de Nederlandse wetenschap bekendheid heeft gegeven in het buitenland, in de eerste plaats in Frankrijk en Duitsland. Bij het verlopen van het getij der prijsvragen zijn door haar nog twee andere vormen van activiteit geïnitieerd. In 1869 werd de bekroning om de twee jaar ingesteld van een geleerde die op internationaal niveau prominent werk had gedaan, een soort vroege Nobelprijs, bestaande uit de *Huygens-medaille* (voor werk op exact gebied) en de *Boerhaave-medaille* (voor werk op organisch terrein); beide medailles zijn vijf maal toegekend.

Vervolgens werd, van 1889 tot 1908, een tweejaarlijks subsidie verleend aan een Nederlands geleerde, voor nog te verrichten onderzoek, welk subsidie in totaal tien maal is toegekend. Beide vormen van bevordering der wetenschappen zien we in de 20e eeuw voortgezet in de *Koninklijke/Shell-prijs* en de *Akzo-prijs* enerzijds, de bate uit het *Langenhuijzen-Fonds* anderzijds.

Nog rest ons de vermelding van de oprichting in 1777 van de *Oeconomische Tak* der Maatschappij, sedert 1797 zelfstandig en thans onder de naam van *Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en*

Handel nog altijd te Haarlem gevestigd. En het initiatief dat Von Baumhauer nam tot het gecentraliseerde internationale ruilverkeer van boeken en tijdschriften in Nederland, dat aanvankelijk bij de Hollandsche Maatschappij was gevestigd en tegenwoordig bij de Koninklijke Bibliotheek is ondergebracht. De bibliotheek van de Maatschappij was lange tijd een stiefkind, totdat zij in deze eeuw met die van Teylers Stichting werd verenigd.

Het archief van de Maatschappij vormt, zoals uit het voorgaande reeds blijkt, een kostbare bron van wetenschapsgeschiedenis. Het is met grote zorg beheerd; een klapper op de eigennamen in de notulen maakt deze omvangrijke boekdelen sedert enige jaren zeer goed toegankelijk.

Teylers Stichting

'Teyler' is de jongste der twee Haarlemse zusters. De Stichting werd opgericht krachtens testament van de doopsgezinde zijdefabrikant Pieter Teyler van der Hulst, die op 8 april 1778 stierf. Haar doel was en is de bevordering van godsdienst, kunsten en wetenschappen, en het nut van het algemeen—een niet gering en typisch 18e-eeuws 'encyclopedisch' oogmerk. Pieter Teyler, uit een Brits geslacht van uitwijkelingen om den gelove, had de wegen waarlangs zijn Stichting haar doeleinden diende na te streven vrij concreet vastgelegd. In de eerste plaats werden twee geleerde genootschappen gecreëerd, elk bestaande uit niet meer dan zes leden. Het eerste met als doel de bevordering van de studie der christelijke godsdienst, het tweede ten doel hebbende de bevordering van de natuurkunde, dichtkunst, historiekunde, tekenkunst en penningkunde. In hoofdzaak werden en worden deze doeleinden nagestreefd door het jaarlijks uitschrijven van een prijsvraag en het beoordeelen c.q. publiceren der inzendingen daarop. Van de *Verhandelingen van Teylers Godgeleerd Genootschap* ("rakende de natuurlijke en geopenbaarde godsdienst", zoals de titel aangeeft) waren vóór 1800 reeds 18 delen verschenen. In de 19e eeuw zagen de delen 19-36 alsmede de delen 1-16 van de Nieuwe Serie het licht, samen dus 34 delen. In de *Verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap* waren vóór 1800 10 delen gepubliceerd, waarna in de volgende eeuw de delen 11-28 en Nieuwe Reeks 1-5 volgden, in totaal dus 23 delen in deze eeuw. Ik wil daarbij aantekenen dat tot laatstgenoemde reeksen de uitermate uitgebreide werken behoren van P.O. van der Chijs over de Nederlandse munten (in 9 banden) (6) en twee boeken over Nederlandse penningen van J. Dirks. (7a, b) Hoewel naar omvang en aantal bescheiden, vormen de beide nog steeds lopende series *Verhandelingen van Teyler* twee reeksen van hoge kwaliteit, een sieraad voor de Nederlandse wetenschap.

Gebonden aan Teylers testament als zij zijn, schrijven Teylers Genootschappen nog heden jaarlijks hun prijsvraag uit. In onze eeuw is dit 'uitlokken van meervoudig onderzoek', om het onvriendelijk te kwalificeren, overwegend vruchtbaar gebleken op de gebieden der alfa-wetenschappen.

In de tweede plaats bepaalde Pieter Teyler dat zijn collecties altoos dienden te worden vermeerderd. In zijn woning aan de Damstraat bezat Teyler een verzameling boeken, prenten en penningen.

Het eerste directorium der Stichting zag dadelijk in dat het gewenst was voor deze en de te vormen collecties allereerst een ruimere behuizing te vinden. Het gaf aan Leendert Viervant opdracht tot de bouw van Teylers Museum, dat in 1784 gereed kwam, het oudste als zodanig gebouwde museum in ons land.

Het omvat een ovale zaal achter Teylers woonhuis met op de parterre tien wandkasten en een grote middenvitrine voor museumstukken, op de verdieping twaalf kasten voor boeken, en op het dak een kleine sterrenwacht.

De interpretatie van Teylers testament liet de eerste museumdirecteur Van Marum ruimte tot het formeren van een tweetal natuurwetenschappelijke collecties, een instrumentenverzameling en een verzameling mineralen en fossielen. Daarnaast werden met name Teylers kunstverzamelingen reeds aanstonds sterk uitgebreid met o.m. de onwaardeerbare aankoop van de tekeningencollectie van wijlen Christina van Zweden (Rome, 1790) (8).

Bezien wij wat Teylers Stichting verder in de 19e eeuw heeft gedaan dan valt ons in de eerste plaats een vooruitziende werkzaamheid op in Van Marums publieke lessen, begonnen in de late tachtiger jaren en in de eerste decennia van de nieuwe eeuw door hem voortgezet. Op vele plaatsen in *Martinus van Marum Life and Work* is aan deze lessen aandacht gegeven. Een algemeen publiek had hier toegang tot colleges, door Van Marum eerst, later gesecondeerd door G. Bakker en W. van den Ende, in vrijwel alle natuurwetenschappen. Als Napoleon in 1811 Teyler bezoekt en aan Van Marum vraagt een programma met desiderata op te stellen voor uitbreiding van dit instituut voor "education permanente", kwijt Van Marum zich door een plan in te dienen voor een soort van "école polytechnique" met een vijftal hoogleraren in de verschillende natuurwetenschappelijke disciplines. Al kwam van dit schone plan niets, Van Marum en zijn opvolger Van Breda zijn ijverig doorgegaan met les geven, experimenteren en collectionneren. Hun natuurkundige werk (over electriciteit vooral) leidt tot de stichting van een *Natuurkundig Laboratorium*, een der oudste in den lande. Achtereenvolgens werkten hier nog de conservatoren V.S.M. van der Willigen (1822 - 1878) en E. van der Ven (1833 - 1909), waarna in de 20e eeuw het laboratorium tot grote roem werd getracht door de theoreticus H.A. Lorentz.

In 1868 werd een eigen tijdschrift opgericht, de *Archives du musée Teyler*, in de eerste plaats als een medium voor de conservatoren. Van Breda was voor het *Palaeontologisch-Mineralogisch Kabinet* opgevolgd door T.C. Winkler (1822 - 1897), een vruchtbaar paleontoloog, die vooral over fossiele vissen en reptielen heeft gepubliceerd. Noemen wij voorts het spectrografische werk van Van der Willigen in menig nummer van de *Archives*. Ook de catalogus van de bibliotheek (C. Ekama) is in het tijdschrift verschenen (9). Tenslotte vermelden we de publikatie der zgn. 'Hottomanniana', een verzameling brieven van de Graaf van Leycester, waaronder enkele van Willem van Oranje, toebehorende aan de Stichting (10).

De *Kunstverzamelingen* vonden vooral in Wybrand Hendriks tussen 1785 en 1819 een gewaardeerd conservator en 'kastelein' (zoals de betiteling van de door Pieter Teyler voorziene functie nog altijd

Kaasman Teyler

1876

C.A.S

De voorgevel van Teylers Museum, Spaarne 16
naar een pentekening van Prof. Dr. C.A. van Swigchem van 13.8.1976

luit). In de 19e eeuw werden niet alleen vele tekeningen en prenten aangekocht (zoals vrijwel alle etsen van Rembrandt), men begon ook met het collectionneren van een kleine maar goede verzameling eigentijdse kunst. Een catalogus van de Franse en Nederlandse tekeningen werd in 1904 door Scholten gepubliceerd (11).

Naar aanleiding van de activiteiten van de numismaat Mr. A.J. Enschedé, sedert 1876 lid van Teylers Tweede Genootschap, werd als vierde museumafdeling het *Penningkabinet* gevormd, aanvankelijk onder zijn leiding (hij legateerde zijn gehele belangrijke muntenverzameling aan Teyler), daarna onder die van Th. M. Roest, die in 1889 een catalogus van de verzameling publiceerde en bij zijn dood zijn eveneens zeer fraaie muntencollectie aan de Stichting naliet. (12)

De *Bibliotheek* tenslotte verzamelde sedert haar oprichting gestadig een voor ons land uniek bezit op het terrein der natuurlijke historie (systematische plant- en dierkunde en 'delfstofkunde'), rijk vooral aan kostbare met de hand ingekleurde plaatwerken. Daarnaast een al evenzeer uiterst waardevolle collectie natuurwetenschappelijke tijdschriften, voornamelijk uitgaven van geleerde genootschappen, musea, verenigingen.

Het charitatieve oogmerk van Teyler vond onder meer verwezenlijking in de bouw van een Hofje voor vier en twintig ongehuwde vrouwen. Het werd door de architect Viervant meer noordelijk aan het Spaarne gesitueerd (Koudenhorn). Onnodig te zeggen dat bij de uitgebreide

verzamelwerkzaamheden het oude museum, de ovale zaal, alras te klein bleek. In de 19e eeuw verreezen achtereenvolgens uitbreidingen met een leeszaal en een gehoorzaal (1820), een eerste schilderijen-zaal (1840), het gehele 'Nieuwe Museum' van de Weense architect Ulrichs, waardoor de ingang verplaatste van Damstraat naar Spaarne (1880) en tenslotte een tweede schilderijenzaal en penningkabinet (1890). Vergelijken wij de beide Spaarne-dochters dan zijn, met in acht neming van beider duidelijk onderscheiden karakter (Teyler patriotisch en overwiegend burgerlijk, de Hollandsche Maatschappij prinsgezind en met een sterke adellijke inslag), ondanks deze verschillen de overeenkomsten onmiskenbaar. Beide dienen de geest op een wijze die haar 18e-eeuwse afkomst niet verloochent, die zonder zich af te sluiten voor het goede dat latere perioden te bieden hebben, de fundamentele traditie der Verlichting handhaaft.

J.G. de Bruijn

Literatuur

1. Bierens de Haan, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752 - 1852*. Haarlem, 1952.
2. *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1952 - 1970*. Haarlem, 1970.
3. Bruijn, J.G. de, *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753 - 1917*. Haarlem, Groningen, 1977.
4. Forbes, R.J., E. Lefebvre and J.G. de Bruijn (ed.), *Martinus van Marum, Life and Work*. 6 vol., Haarlem, Leyden, 1969 - 1976.
5. Bierens de Haan, J.A., *De geschiedenis van een verdwenen Haarlemsch Museum van Natuurlijke Historie*. Haarlem, 1941.
6. Chijs, P.O. van der, 'Over de munten der voormalige hertogdommen Brabant en Limburg, enz. enz.'. *Verh. Teylers Tweede Gen.* 26, 1e t/m 9e stuk, 1851 - 1866.
- 7a. Dirks, J., 'De Noord-Nederlandsche Gildepenningen.' *Verh. Teylers Tweede Gen. N.S.* 2, 1878 - 1879.
- 7b. Dirks, J., 'Beschrijving der Nederlandsche of op Nederland en Nederlanders betrekking hebbende Penningen, geslagen tusschen November 1813 en November 1863'. *Verh. Teylers Tweede Gen. N.S.* 3, 1889 - 1894.
8. Regteren Altena, J.Q. van, *Les Dessins Italiens de la Reine Christine de Suède*. Stockholm, 1966.
9. Ekama, C., *Catalogue de la Bibliothèque de la Fondation Teyler*. Tome I *Sciences exactes et naturelles*, Harlem, 1885 - 1888. Tome II *Auteurs Grecs et Latins, Bibles, Histoire ecclésiastiques*, Harlem, 1889.
10. Blok, P.J., 'Correspondance inédite de Robert Dudley, comte de Leycester, et de François et Jean Hotman'. *Archives Musée Teyler* (2) 12: 79 - 282 (1911).
11. Scholten, H.J., *Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise du Musée Teyler à Harlem*. Harlem, 1904.
12. Roest, Th. M., *Catalogue du Cabinet Numismatique de la Fondation Teyler à Harlem*. Harlem, 1889. 2m édition Harlem, 1909.